

Study the exegeses in lithographic and lead-printed books published between 1829 A.D and 1911 A.D, preserved in the Central Library of Astane Qudse Razavi (with emphasis on the bibliographic and cataloguing approach)

Sedighe bolandian

Ph.D. student of Knowledge and Information Sciences, expert on lithographic copies. Mashhad, Iran.
(Corresponding author)¹

Maryam salami

Associate Professor, Department of Knowledge and Information Sciences, payame Noor University, Tehran, Iran.²

Abstract

The purpose of this article is to examine and evaluate the exegesis in old lithographic and lead-printed manuscripts in the rare lithographic and lead-printed manuscripts repository of the Central Library of Astan-e Qudse Razavi from the perspective of bibliography and cataloguing. For this purpose, the exegesis printed in old lithographic and lead-printed books published between 1829 A.D and 1911 A.D were studied and examined by considering the content of the manuscripts in six subject categories including Islam and the Infallible Imams, literature, jurisprudence and principles, philosophy and mysticism, Islamic ethics and history. The population studied in this study included 250 manuscripts with exegesis on various subjects, from which 94 exegesis were selected by eliminating duplicate manuscripts and considering more comprehensive exegesis. The exegeses were analyzed and examined from various aspects such as appearance, content analysis, and the purpose of exegesis writing, and finally their impact on cataloguing in terms of bibliography and manuscriptology. Using a descriptive method and content analysis technique, the transcriptions of 94 lithographic and lead printing copies were examined, and the required data were collected using checklists designed for this purpose. Then, the collected data was analyzed using descriptive and statistical methods based on the research questions. It was found that the presence of a citation as part of a manuscript can be a useful source of information for the cataloger, especially in incomplete manuscripts without a title page. The cataloger can obtain information such as the title of the manuscript, the name of the author, the name of the translator or corrector, the subject and content of the manuscript, and sometimes the name of the publisher and printer, as well as the year of publication of the manuscript, etc. from the citation or citations in the manuscript. It is appropriate for catalogers of old lithographic and lead-printed books to consider manuscript abbreviations as a source of information, such as the title page, table of contents, and after..., conclusion, and progression, and not to neglect the available information.

Keywords: Lithography, lead printing, transcription, cataloguing, manuscripts and bibliography

1. E-mail: Sedigh.bolandian@gmail.com

2. E-mail: m.salami@pnu.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0008-8499-0000>

<https://orcid.org/0000-0002-1772-6751>

بررسی تقریظ‌های موجود در کتاب‌های چاپ سنگی و سربی منتشرشده در ۱۲۴۵ ق تا ۱۳۳۰ ق محفوظ در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (با تاکید بر رویکرد کتاب‌شناسی و فهرست‌نویسی)

صدیقه بلندیان

دانشجوی دکتری علم اطلاعات و دانش‌شناسی، کارشناس ارشد فهرست‌نویسی نسخه‌های چاپ سنگی، مشهد، ایران (نویسنده مسئول)^۱

مریم سلامی

دانشیار، گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران^۲

چکیده

هدف: هدف از این نوشتار، بررسی و ارزیابی تقریظ‌های موجود در نسخه‌های چاپ سنگی و سربی قدیمی موجود در مخزن چاپ سنگی و سربی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی از دیدگاه کتاب‌شناسی و فهرست‌نویسی است. بدین منظور تقریظ‌های چاپ‌شده در کتاب‌های چاپ سنگی و سربی منتشرشده بین سال‌های ۱۲۴۵ تا ۱۳۳۰ ق با در نظر گرفتن محتوای نسخه‌ها در ۶ مقوله موضوعی شامل اسلام و ائمه معصومین، ادبیات، فقه و اصول، فلسفه و عرفان، اخلاق اسلامی و تاریخ، مورد مطالعه و بررسی قرار گرفتند. جامعه مورد بررسی این پژوهش، شامل ۲۵۰ نسخه دارای تقریظ در موضوعات مختلف بود که با حذف نسخه‌های تکراری و در نظر گرفتن تقریظ‌های جامع‌تر، از میان آن‌ها ۹۴ تقریظ انتخاب شدند. این تقریظ‌ها از جنبه‌های مختلف همچون شکل ظاهری، بررسی محتوایی و هدف از تقریظ‌نویسی و نهایتاً تاثیر آن‌ها در فهرست‌نویسی، به لحاظ کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفتند.

روش/رویکرد پژوهش: در این پژوهش، با روش توصیفی با استفاده از تکنیک تحلیل محتوا، تقریظ‌های تعداد ۹۴ نسخه چاپ سنگی و سربی موجود از مجموعه مذکور، مورد بررسی قرار گرفت و داده‌های مورد نیاز با استفاده از فهرست‌هایی که بدین منظور طراحی شده بود گردآوری شد. سپس داده‌های گردآوری شده با روش‌های توصیفی و آماری، بر اساس پرسش‌های پژوهش، مورد تحلیل قرار گرفت.

یافته‌ها: در این مطالعه مشخص شد وجود تقریظ به عنوان بخشی از نسخه، می‌تواند منبع اطلاعات مفیدی برای فهرست‌نویس باشد به‌ویژه در نسخه‌های ناقص و بدون صفحه عنوان، اهمیت آن دوچندان می‌شود. فهرست‌نویس، اطلاعاتی چون عنوان نسخه، نام مؤلف، نام مترجم یا مصحح، موضوع و محتوای نسخه، گاهی نام ناشر و چاپ‌خانه و سال چاپ نسخه و ... را می‌تواند از تقریظ یا تقریظ‌ات موجود در نسخه به دست آورد.

نتیجه: شایسته است فهرست‌نویسان کتب چاپ سنگی و سربی قدیمی، تقریظ‌ات نسخه‌ها را به عنوان یکی از منابع اطلاعات در نظر بگیرند و همچون صفحه عنوان، فهرست مطالب، انجامه، ترقیمه و موارد دیگر، تقریظ یا تقریظ‌ات نسخه را نیز مطالعه کرده و از اطلاعات موجود غافل نشوند.

کلیدواژه‌ها: چاپ سنگی، چاپ سربی، تقریظ، فهرست‌نویسی، نسخه‌شناسی و کتاب‌شناسی

مقدمه

چاپ سنگی از حدود سال‌های ۱۲۵۰ ق به بعد، به مدت حدود ۷۰ سال، تا آخر دوره قاجاریه، روش چاپ غالب در ایران بوده است. قبل از آن، در حدود سال‌های ۱۲۳۳ ق اولین چاپخانه سربی، به دستور عباس میرزا، توسط شخصی به نام زین العابدین تبریزی با عنوان باسمه‌خانه، بسمه‌خانه و بعدها به نام مطبعه از کشور روسیه به ایران وارد شد.

چاپ سنگی به دلایلی همچون سهولت کار و افزایش سرعت، کاهش هزینه‌ها و ویژگی‌های زیبایی‌شناختی که جذابیتی ممتاز نسبت به چاپ سربی برای مخاطبان داشت، مورد استقبال قرار گرفت (لعل شاطری، ۱۴۰۱: ص ۲۰۵). نخستین کتاب چاپ سنگی در ایران، قرآن چاپ دارالطباعه تبریز، در سال ۱۲۴۹ ق است. پس از چاپ نخستین کتاب، به دلیل عدم تسلط صنعتگران به شیوه چاپ سنگی، انتشار دومین کتاب با دو سال تأخیر همراه بود و سرانجام کتاب زادالمعاد در ذی‌الحجه ۱۲۵۱ ق چاپ شد (لعل شاطری، ۱۴۰۱: ص ۳۸).

از ویژگی‌های منحصر به فرد چاپ سنگی که جایگاه آن را در هنر ارتقا می‌داد، امکان استفاده از خط نستعلیق و نقاشی در این نوع چاپ بود. کتاب‌های چاپ سنگی با نسخه‌های خطی مشابهت‌هایی دارند که از جمله می‌توان به تذهیب، تشعیر، جلدبندی نفیس، صفحه‌بندی، جدول‌بندی، صفحه‌عنوان، کاتب و تاریخ کتابت اشاره کرد. در نسخ خطی یادداشت‌های پشت نسخه‌ای و برافزوده‌های گوناگون در برگ‌های آغازین، میانی و پایانی نسخه‌ها به دست مؤلفان، کاتبان یا صاحبان نسخه‌ها شامل فایده‌های کوتاه و بلند به نظم و نثر و اسناد تاریخی ارزنده‌ای است. همچنین اجازات، تصحیحات، بلاغ‌ها و انهاء‌ها که بر ارزش نسخه می‌افزاید و عیار صحت نسخه را بالا می‌برد، از دیگر موارد مشابه در نسخ خطی و چاپ سنگی تقریظات است (بابا زاده: ص ۷۰۹).

مقدمه نویسی شکل دیگری از تقریظ نویسی است که در ادبیات گذشته ما فراوان دیده می‌شود و مهم است که یک کتاب باید چنان اعتبار و ارزشی داشته باشد که راه را برای نوشتن یادداشت، شرح، مقدمه یا تقریظ هموار کند. البته مقدمه نویسی یا تقریظ نویسی هم باید دارای قدرت استنباط و نقد در موضوع کتاب باشد و شهرت علمی داشته باشد. تقریظ نویسی نشان از اعتبار یک کتاب دارد. در گذشته برخی از بزرگان در مقدمه نویسی و تقریظ نویسی و حاشیه نویسی شهرت داشته‌اند. برخلاف مقدمه نویسی، تقریظ نویسی گاه فقط در چند جمله خلاصه می‌شود. در بعضی از نسخه‌های چاپ سنگی منتشر شده، بویژه در چاپخانه‌های هند و پاکستان، تقریظ دیده می‌شود. اگر چه هدف از تقریظ نویسی دادن اعتبار به نسخه از جانب یک مؤلف یا عالم پیشکسوت و برتر نسبت به مؤلف نسخه می‌باشد، اما باید گفت، وجود تقریظ به عنوان بخشی از نسخه می‌تواند منبع اطلاعات مفیدی برای فهرست نویس باشد به خصوص در نسخه‌های ناقص و بدون صفحه عنوان، اهمیت آن دو چندان می‌شود. فهرست نویسی اطلاعاتی چون عنوان نسخه، نام مؤلف، موضوع و محتوای نسخه و گاهی نام ناشر و چاپخانه و نیز سال چاپ نسخه و غیره... را می‌تواند از تقریظ یا تقریظات موجود در نسخه بدست آورد. با توجه به توضیحات برشمرده و با هدف تحلیل و بررسی تقریظ‌های چاپ شده در نسخه‌های چاپ سنگی دوره تاریخی (۱۲۴۵-۱۳۳۰ ق) و با رویکرد کتاب‌شناسانه از دید یک فهرست‌نگار، برآمدیم تا نقش دیگر تقریظات را علاوه بر نقش اصلی آن‌ها که معرفی نسخه و مؤلف و دادن اعتبار به نسخه بوده، بررسی کنیم. بنابراین با طرح ۶ سوال اصلی، پژوهش را آغاز می‌کنیم:

۱. ساختار تقریظات چاپ سنگی در دوره تاریخی ۱۲۴۵-۱۳۳۰ق با توجه به مقوله‌های موضوعی در نظر گرفته شده، دارای چه ویژگی‌های ظاهری و محتوایی (مقوله‌بندی محتوا و موضوع نسخه‌ها) بوده است؟
۲. در کدام دوره تاریخی و با کدام موضوعات، تقریظات بیشتری در نسخه‌های چاپ سنگی نوشته می‌شده است و هدف از تقریظ نویسی چه بوده است؟
۳. در کدام دسته از محورهای موضوعی، تقریظ‌ها جامع‌تر و مفیدتر نوشته می‌شدند؟
۴. تقریظات چاپ سنگی در دوره تاریخی ۱۲۴۵-۱۳۳۰ق بیشتر مربوط به کدام شهرها و مطبعه‌ها بوده است؟
۵. در تقریظ‌های چاپ سنگی چند درصد از عناصر مهم کتاب‌شناختی شامل عنوان نسخه، مؤلف نسخه، مشخصات چاپ و بانی چاپ، کاتب نسخه و موضوع و محتوای نسخه مطرح شده است؟
۶. تقریظ‌های چاپ سنگی دوره تاریخی ۱۲۴۵-۱۳۳۰ق، تا چه حد در فهرست‌نگاری کتاب‌های چاپ سنگی که ناقص و بدون صفحه عنوان بوده، به فهرست‌نویسان یاری رسانده است؟

مبانی نظری پژوهش

تقریظ^۱ در اصطلاح نسخه‌شناسی معاصر، به یادداشتی کوتاه یا بلند اطلاق می‌شود که نویسنده بنا به خواست مؤلف، بر کتاب او بنویسد و طی آن از مؤلف و کتابش تمجید کند.

تقریظ نویسی سنتی دیرینه در حوزه کتاب و کتاب‌خوانی است. تقریظ درآمد ستایش‌آمیز بر یک اثر همراه با تایید نویسنده و نیز معرفی کتاب است. تقریظ بیش‌تر با هدف تشویق و معرفی نویسندگان و محققان جوان و تازه‌کار، بر آثار آنان نوشته می‌شود و نویسنده تقریظ - که به هر حال به گونه‌ای سمت پیش‌کسوتی دارد - در کار تربیت و به کمال رساندن نویسنده و محقق جوان می‌کوشد و بدین سان در نشر و ترویج فرهنگ و دانش موثر می‌افتد (باستانی پاریزی، ۱۳۷۲: ص ۱۴-۱۰).

برای تقریظ ویژگی‌هایی را بر شمرده‌اند از جمله این‌که: تقریظ بر پیشانی کتاب نوشته می‌شده است، تقریظ در دوران حیات نویسنده نوشته می‌شده است، تقریظ پیش از چاپ کتاب نوشته می‌شده است، تقریظ نوعی تایید و پشتوانه برای نویسنده و نوعی اعتباربخشی به اثر بوده است، تقریظ نویسی، موقعیت علمی و اجتماعی در جامعه داشته است، تقریظ نویسی به مقوله و محتوای کتاب آشنا بوده است، تقریظ معمولاً کوتاه نوشته می‌شده است و در ابتدا یا انتهای یک کتاب، چند تقریظ نوشته می‌شده است؛ تقریظ به درخواست نویسنده صورت می‌گرفته است.

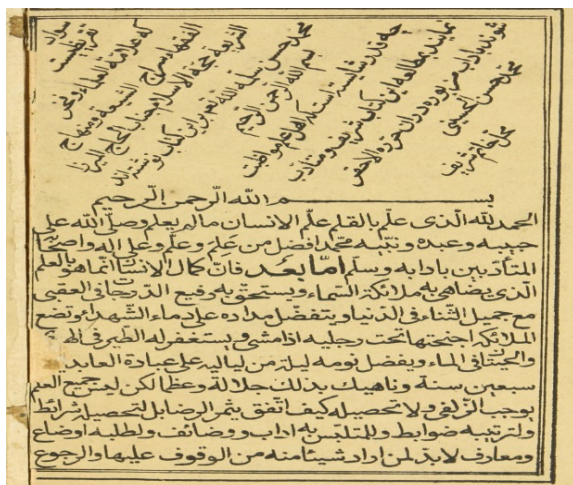
۱. تقریظ واژه‌ای عربی، مأخوذ از قَرَطَ است که در لغت به معنای مدح و ستایش و هم ستایش کردن شخص زنده است (مایل هروری، ۱۳۸۱). این کلمه که اسم مصدر از باب تفعیل و واژه‌ای عربی است، در فرهنگ‌های مختلف فارسی، عربی و هندی اعم از منتهی‌الارب فی لغت العرب، فرهنگ ناظم‌الاطبا نفیسی، لسان‌العرب، لغتنامه دهخدا، آندراج و ... معنای لغوی و اصطلاحی مشخصی دارد. تقریظ از ریشه «ق، ر، ط» در لغت به معنی مطلق مدح کردن و ستودن و نیز به معنی ستودن شخص زنده است که می‌تواند به حق یا باطل باشد و منظور از باطل، رویکرد اغراق‌آمیز مطلب ستایش‌آمیز است. چنین است که در کتب لغت، تقریظ با تعبیراتی چون ستودن مکتوب کسی و تصدیق نوشتن بر آن، (نفیسی، ۱۳۴۳).

انواع تقریظ (به لحاظ تعریف اصطلاحی)

- تقریظ در اصطلاح دارای دو معناست: گونه‌ای مقدمه، که به قصد معرفی ستایش آمیز یک اثر نوشته می‌شود و آن ۳ گونه است:
۱. تقریظ به گونه مقدمه ستایش آمیز: و آن چنان است که بر نوشته یا بر کتاب نویسنده‌ای، درآمدی ستایش آمیز بنویسند و ضمن مرور مطالب کتاب، مزایا و محاسن آن را برشمارند، بی آنکه بر معایب آن انگشت نهند و از کاستی‌های آن سخن بگویند (دادبه و سادات شریفی، ۱۳۸۷: ص ۳۳-۳۱).
 ۲. تقریظ به گونه مقدمه مؤلف: از مقدمه مؤلف بر اثر خویش نیز می‌توان به تقریظ تعبیر کرد. در مقدمه‌ای که مؤلف بر اثر خود می‌نویسد، غالباً به نکاتی مانند پیشینه تحقیق، هدف از تألیف و گزارشی کوتاه از مباحث و مسائلی که در کتاب مورد بحث واقع شده است، اشاره می‌کند (همان، ص ۳۱).
 ۳. تقریظ به گونه مقدمه کاتب و مترجم: کاتبان نسخ و مترجمان متون، گاه بر کتابی که بازنویسی یا ترجمه می‌کرده‌اند، مقدمه‌ای می‌نویسند. این مقدمه که گونه‌ای تقریظ به شمار می‌آید، نیز درآمدی است ستایش آمیز که در آن، کاتب یا مترجم به ستایش نویسنده و کتاب وی می‌پردازد (همان، ص ۳۲).
- و در معنای دوم، تقریظ به گونه معرفی کتاب: در این نوع تقریظ، معرفی کتاب از دیدگاهی مثبت و از منظری ستایش آمیز و تحسین برانگیز صورت می‌گیرد (همان، ص ۳۲).

انواع تقریظ (به لحاظ شکل ظاهری)

۱. تقریظ منشور و منظوم: تقریظ‌ها بیشتر منشورند و گاه نثری آمیخته به نظم. بیشتر تقریظ‌های دیده شده در منابع چاپ نیز سنگی منشور هستند.
۲. تقریظ مختصر و مفصل: برخی از تقریظ‌ها بسیار مختصر و در حد یک سطر هستند؛ مثال تقریظ کتاب منیه المرید از محمد حسن حسینی (چه قدر شایسته است که اهل علم مواظبت نمایند به مطالعه این کتاب شریف و متادّب شوند به آداب مزبوره در آن، حرره الأحقر محمد حسن الحسینی) (شهید ثانی، ۱۳۰۱ق: ص ۲).

تصویر شماره ۱.

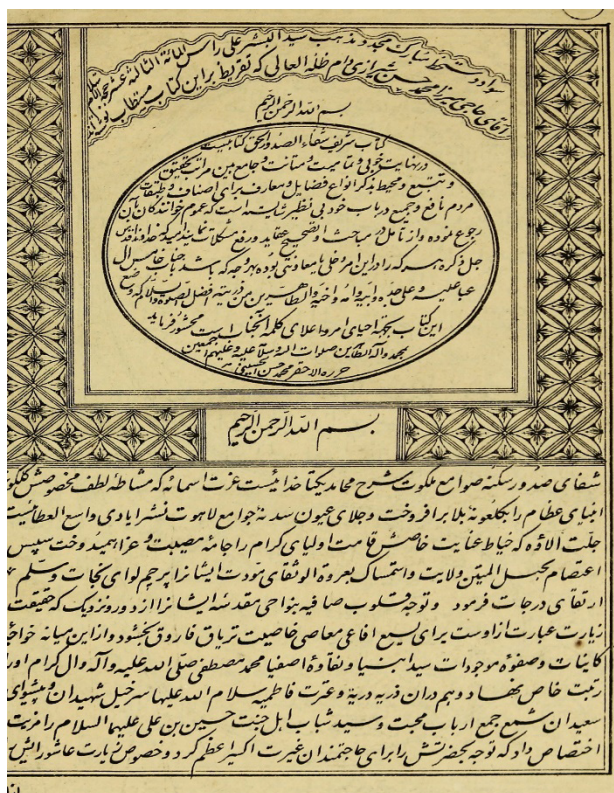
تقریظ بسیار مختصر،

در صفحه اول نسخه در قسمت بالای عنوان.

منیه المرید

(شماره اموالی ۱۲۹۰۵)

بعضی از تقریظات مفصل و در چندین صفحه بیان شده است. مانند تقریظ غایه الشعور بحجج الحج المبرور از ظهیرالدین بلگرامی در ۲۰ صفحه (تقریظ مفصل به زبان فارسی، آمیخته نظم و نثر به گونه معرفی کامل نسخه).
 ۳. تقریظ فارسی و عربی: بسیاری از علما کتاب‌هایی را که به زبان عربی تالیف شده به زبان عربی تقریظ کرده‌اند. اما در برخی از نسخه‌ها که به زبان فارسی نوشته شده، تقریظ به زبان عربی نوشته شده است.
 ۴. تقریظ با عنوان و بدون عنوان: برخی تقریظ‌های دارای عناوین در کتیبه‌هایی مجزا نوشته شده‌اند (تصویر شماره ۲).
 و برخی بدون عنوان تنها با بسم الله؛ برای نمونه کتاب قواعد دفتر تجارت از محمدجواد تاجر اصفهانی (تاجر اصفهانی، ۱۳۲۲ق: ص ۵).

تصویر شماره ۲. تقریظ با عنوان، در صفحه اول نسخه در قسمت بالای عنوان و در داخل کتیبه. شفاء الصدور (شماره اموالی ۱۲۴۲۴).

بررسی محتوایی تقریظات

باتحلیل محتوای تقریظات، مشخص شد که تقریظات دارای این بخش‌ها هستند:

۱. عنوان تقریظ: تقریظ‌های با عنوان که معمولاً داخل کتیبه و با عباراتی از این قبیل آغاز می‌شود؛ مثال:
 تقریظ ریخته کلک، جواهر سلک، فرید دهر ... هذا التحرير الفائق و التتمیق المنمنم الرائق للعالم العلامة ...

البته تقریظ‌های بدون عنوان نیز هستند که معمولاً با "بسم الله الرحمن الرحيم" شروع شده‌اند. همچنین تقریظ‌های بدون عنوان و بدون بسم الله نیز مشاهده شدند.

۲. جملات آغازین و مقدمه تقریظ: تقریظ‌هایی که در وصف متون ادبی بوده و یا توسط ادیبان و شعراء نوشته شده با مقدمه‌ای طولانی و مدح‌آمیز همراه بوده و با آرایه‌های ادبی درباره مؤلف و در مدح کتاب به صورت نظم و نثر نگاشته می‌شده است.

۳. متن تقریظ: در متن تقریظ، نویسنده به معرفی مؤلف نسخه، عنوان کتاب، موضوع و محتوای آن و حتی در برخی موارد، نام ناشر و مطبعه و تاریخ نشر نسخه می‌پردازد.

۴. جملات پایانی و امضای تقریظ‌نویس: پایان‌بخش بسیاری از تقریظات، قطعه تاریخ طبع و جملات دعایی بوده است. همچنین بسیاری از نویسندگان در پایان تقریظ، به معرفی خود با ذکر نام و دعای پایانی پرداخته‌اند.

تقریظ به عنوان بخشی از نسخه چاپ سنگی و اهمیت آن در فهرست‌نویسی به عنوان منابع اطلاعات

بر اساس شیوه‌نامه فهرست‌نویسی، منابع اطلاعات در تک‌نگاشت‌های چاپی صفحه عنوان است. صفحه عنوان، صفحه مقابل صفحه عنوان و پشت صفحه عنوان به منزله صفحه عنوان به حساب می‌آید. در صورتی که تک‌نگاشته‌ای صفحه عنوان نداشته باشد، می‌توان از قسمتی از اثر که بیشترین اطلاعات را می‌دهد، مانند نیم‌عنوان^۱، عنوان مکرر^۲، عنوان روی جلد^۳، برنوشته^۴ و انجامه^۵ به منزله صفحه عنوان استفاده کرد. در منابع چاپ سنگی از انجامه به عنوان منبع اصلی اطلاعات استفاده می‌شود (صدیق بهزادی، ۱۳۷۹: ص ۱۶). در نسخه‌های چاپ سنگی منابع اطلاعات، شامل صفحه عنوان، دیباچه مؤلف، مقدمه، صفحه اول نسخه (و اما بعد...)، آغاز و انجام، انجامه، خاتمه الطبع و قطعه تاریخ طبع می‌باشند.

با توجه به بخش‌های مختلف نسخه که مورد استفاده فهرست‌نویس بوده و با مقایسه آن‌ها با بخش‌های مختلف تقریظات، می‌توان به اهمیت وجود تقریظ در نسخه پی برد. در برخی از نسخه‌های چاپ سنگی، تقریظ یا تقریظاتی وجود دارد که می‌توان به عنوان بخشی از نسخه از آنها یاد کرد که گاهی اوقات به عنوان منابع اطلاعات برای شناسایی بیشتر نسخه از آن استفاده می‌شود. این تقریظات در عین حال که مهر اعتبار و ارزشی برای نسخه محسوب می‌شود، به معرفی نسخه و مؤلف نیز تا حدی می‌پردازد و در بسیاری از موارد به بررسی موضوعی و محتوایی نسخه نیز پرداخته و معمولاً دست‌خط و امضای نویسنده تقریظ که از علما و بزرگان بوده، در ابتدا یا انتهای تقریظ مشاهده می‌شود. همچنین تقریظ‌ها در شناسایی نسخه‌های ناقص، اطلاعاتی درباره مؤلف، نام کتاب، ناشر و... به دست می‌دهد. افزون بر آن، از آنجا که در بسیاری از تقریظ‌ها، به معرفی محتوای نسخه پرداخته شده، فهرست‌نویس با خواندن تقریظ و با صرف زمانی اندک می‌تواند به موضوع نسخه دست یابد.

1. Half title Page

2. Running title

3. Cover title

4. Caption

5. Colophon

پیشینه پژوهش

تقریظ‌نویسی در ادبیات پیشینه‌ای طولانی دارد و در انواع و شکل‌های متفاوتی دیده می‌شود. حاشیه‌نویسی، یادداشت‌نویسی، شرح و تفسیر و مقدمه‌نویسی شکل‌های دیگری از تقریظ است که در ادبیات گذشته ما فراوان دیده می‌شود. سنت نگارش تقریظ و مقدمه‌نویسی بر کتاب‌های دیگران، یکی از خدمات ارزشمندی است که دست‌اندرکاران عرصه دانش و ادب و فرهنگ و هنر در طول تاریخ بدان اقدام و اهتمام کرده‌اند؛ برای نمونه، مقدمه‌های کهن و تازه بر شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی یا مقدمه محمد گل‌اندام بر دیوان حافظ را باید نوعی تقریظ شمرد. در عصر ما زنده‌یاد استاد سعید نفیسی، مرد بی‌همتای ادبیات ایران، تقریظ‌های فراوانی بر کتاب‌های دیگران نوشته است (امین، ۱۳۸۹: ص ۲۲). در حوزه تقریظ‌نویسی در کتاب‌های چاپ سنگی هیچ‌گونه تحقیقی یافت نشد اما در پژوهشی با عنوان "حاشیه و حاشیه‌نویسی‌ها در کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجار" با اذعان به این مطلب که حاشیه‌نویسی بخش مهمی از نسخه‌های چاپ سنگی به شمار می‌آید و اصول خاصی درباره حاشیه‌نویسی وجود دارد، حاشیه‌های چاپ سنگی این دوره را از جنبه شکل ظاهری به دو دسته حاشیه‌های نوشتاری ساده و حاشیه‌های نوشتاری مزین تقسیم کرده است (چادگانی پور، ۱۳۸۸: ص ۵۵-۵۰).

شیوا کوکلان ویژگی‌های فنی کتاب‌های چاپ سنگی دوره ناصری، ۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق را در صفحاتی شامل صفحه آغازین، فهرست، عنوان، سرلوح و صفحه آخر مورد بررسی قرار داده و به این نتیجه دست یافته که هر کتاب چاپ سنگی، دارای آرایش فنی خاصی است که آن را از دیگر دوره‌ها متمایز می‌کند. آرایش فنی کتاب‌های چاپ سنگی دوره ناصری و پیش از آن، بدون شک تحت تاثیر آرایش فنی نسخه‌های خطی بوده است (کوکلان، ۱۳۷۹: ص ۱۹-۳۴).

غلامی مقدم در پژوهشی با عنوان "اجازات علما" به معرفی و گردآوری اجازة، صورت اجازة، انهاء، سماع، تقریظ، دست خط تملک، تصحیح و مقابله و نقش مهر موجود در نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی پرداخته است. جلد اول شامل چند بخش است: اجازات (به خط مجیز) ۱۵۵ مورد، صورت اجازة (به خط دیگران) ۱۴۲ مورد، انهاء ۵۸ مورد، بلاغ ۸۰ مورد، سماع ۱۶ مورد، تقریظ ۴۱ مورد، دست خط تملک ۵۰۳ مورد، تصحیح و مقابله ۱۳۸ مورد، نقش مهر ۲۱۵ مورد و نمونه نسخه‌ها ۲۳۸ مورد. جلد دوم شامل فهرست اجازة دهندگان، اجازة گیرندگان، اصحاب انحاء، اصحاب تقریظ، فهرست مصححان، فهرست دست‌نویسان و... است (غلامی مقدم، ۱۳۹۴: ص ۲/۶۰۷).

همچنین در حوزه کتاب‌های چاپی جدید، سید رضا باقریان مؤخد در مقاله‌ای با عنوان «بازخوانی تقریظ‌های علامه مرعشی نجفی» با ذکر این نکته که علامه در طول حیات علمی خود برای بیش از صد کتاب مقدمه و تقریظ نوشته است، به بررسی و تحلیل ویژگی‌های علمی و فنی مقدمه‌ها و تقریظ‌های ایشان همراه با ذکر شاهد پرداخته است (باقریان مؤخد، ۱۳۸۸: ص ۲۸-۱).

یافته‌ها و تحلیل پژوهش

سوال اول پژوهش: تقریظات چاپ سنگی در دوره تاریخی ۱۲۴۵-۱۳۳۰ ق با توجه به مقوله‌های موضوعی در نظر گرفته شده، دارای چه ویژگی‌های ظاهری و محتوایی بوده است؟

جامعه مورد بررسی این پژوهش، شامل ۲۵۰ نسخه دارای تقریظ یا تقریظات در موضوعات مختلف است که با حذف نسخه‌های تکراری و در نظر گرفتن تقریظ‌های جامع‌تر، از میان آن‌ها ۹۴ تقریظ انتخاب شد. گفتنی است که در برخی از نسخه‌ها تا چندین تقریظ وجود داشته لذا در دسته‌بندی موضوعی، مشخص شد ۳۴ تقریظ در موضوع ادبیات، ۲۴ تقریظ در موضوع اسلام و ائمه معصومین، ۱۲ تقریظ در موضوع فلسفه و عرفان، ۱۲ تقریظ در موضوع اخلاق اسلامی، ۵ تقریظ در موضوع تاریخ و ۷ تقریظ در موضوع فقه و اصول است. این تقریظات از سه بعد مورد تحلیل و بررسی قرار گرفتند:

۱. از جنبه ویژگی‌های ظاهری (با عنوان یا بدون عنوان بودن تقریظ، منشور یا منظوم بودن تقریظ، مفصل یا مختصر بودن تقریظ و زبان تقریظ).
۲. از جنبه تعریف اصطلاحی (به گونه مقدمه ستایش آمیز، به گونه مقدمه مؤلف، به گونه مقدمه کاتب و مترجم، به گونه معرفی کتاب).
۳. از جنبه تحلیل محتوایی شامل عنوان تقریظ و نام تقریظ نویس، مقدمه تقریظ (تمجید و ستایش مؤلف نسخه، متن تقریظ شامل توضیح و معرفی محتوای موضوعی نسخه).

به منظور گردآوری داده‌ها بر اساس ابعاد ذکرشده در بالا و نیز سوالات پژوهش فهرست‌هایی طراحی شدند (جدول شماره ۱ تا ۶).

جدول شماره ۱. دسته‌بندی تقریظ‌های چاپ شده با محوریت موضوعی (ادبیات)

تقریظ در موضوع ادبیات (۱۲۵۰-۱۳۲۰ق)	نوع تقریظ (به لحاظ تعریف اصطلاحی)	نوع تقریظ (به لحاظ شکل ظاهری)	موضوع کتاب	میزان تاثیر به عنوان منبع اطلاعات در فهرست نویسی نسخه‌ها
۱. تقریظ محامد حیدریه (چاپ سربی قدیم) / از احمد بن محمد بن علی الانصاری الشروانی ۱/۱. از مولوی محمد اسلم ۱/۱. از اوحدالدین بن احمد البلجرامی ۲/۱.	۱. به گونه معرفی کتاب و مؤلف ۱/۱. به گونه معرفی کتاب و مؤلف ۲/۱. به گونه معرفی کامل نسخه	بدون عنوان. نسبتاً مفصل. نثر عربی ۱/۱. مفصل و نظم فارسی. با عنوان ۲/۱. مفصل. با عنوان. نثر فارسی	۱. نثر فارسی - قرن ۱۴ق ۲. شعر فارسی - قرن ۱۴ق	اطلاعات کتاب‌شناسی را داراست. عناصر کتاب‌شناختی نسبتاً کامل. عناصر کتاب‌شناختی نسبتاً کامل.
۲. تقریظ کلیات صهبائی / از محمد صدیق حسن خان	به گونه معرفی کوتاه کتاب و مؤلف	با عنوان. مختصر. نثر فارسی	ادبیات - قرن ۱۳ق	اطلاعات کتاب‌شناسی کم دارد.
۳. تقریظ دیوان علی بن ابی طالب (ع) / از شهاب‌الدین سید محمود افندی آلوسی و ۱۱ تقریظ دیگر ...	به گونه معرفی کوتاه کتاب و مؤلف	با عنوان. مختصر. نثر عربی	شعر عربی - قرن ۱ق	اطلاعات کتاب‌شناسی کم دارد.

میزان تاثیر به عنوان منبع اطلاعات در فهرست نویسی نسخه‌ها	موضوع کتاب	نوع تقریظ (به لحاظ شکل ظاهری)	نوع تقریظ (به لحاظ تعریف اصطلاحی)	تقریظ در موضوع ادبیات (۱۲۵۰-۱۳۲۰ق)
عناصر کتاب شناختی کمی دارد.	شعر فارسی - قرن ۱۲ق - تاریخ و نقد	با عنوان. مفصل. نظم فارسی.	به گونه مقدمه ستایش آمیز در ضمن اشعار	۴. تقریظ رساله قول فیصل (ردیه بر تنبیه الغافلین) / از مولوی محمد حسین انصاری متخلص به هجر
عناصر کتاب شناختی دارد.	داستان های اردو - قرن ۱۹م	با عنوان. مفصل و نشر مسجع اردو. همراه با قطعه تاریخ طبع	به گونه مقدمه ستایش آمیز	۵. تقریظ جاده تسخیر از حکیم محمد فتح یاب خان اخگر
عناصر کتاب شناختی و نسخه شناسی را داراست. عناصر کتاب شناختی نسبتاً کامل	شعر فارسی - قرن ۸ق	با عنوان. مفصل. مرگب نظم و نثر فارسی. ۱/۶. با عنوان. مختصر. نشر اردو	به گونه مقدمه ستایش آمیز	۶. تقریظ کلیات عناصر دو اوین خسرو / از منشی ظهیرالدین خان بهادر ۱/۶. تقریظ از منشی غلام خان تپش
عناصر کتاب شناختی و نسخه شناسی کامل را داراست.	عروض فارسی	با عنوان. مفصل. نشر اردو	به گونه مقدمه ستایش آمیز و معرفی کتاب، عنوان، مؤلف، ناشر و مترجم. همراه با قطعات تاریخ از تقریظ نویسی	۷. تقریظ زر کامل عیار ترجمه معیار الأشعارا از محم غضنفر علیخان صاحب بهادر متخلص به حکیم
عناصر کتاب شناختی و نسخه شناسی را کامل داراست.	شعر فارسی - قرن ۸ ق	با عنوان. مختصر. نشر فارسی	به گونه مقدمه ستایش آمیز و معرفی و تمجید از نسخه و مؤلف و معرفی ناشر. با یک مقدمه ادبی	۸. تقریظ هشت بهشت امیر خسرو / از غلام محمد خان صاحب متخلص به تپش

تقریظ در موضوع ادبیات (۱۲۵۰-۱۳۲۰ق)	نوع تقریظ (به لحاظ تعریف اصطلاحی)	نوع تقریظ (به لحاظ شکل ظاهری)	موضوع کتاب	میزان تاثیر به عنوان منبع اطلاعات در فهرست نویسی نسخه‌ها
۱/۸. تقریظ دوم هشت بهشت امیرخسرو/ از محمد انوار حسین تسلیم متخلص به سهسوانی	به گونه مقدمه ستایش آمیز و معرفی و تمجید از نسخه و مؤلف و معرفی ناشر. همراه با قطعه تاریخ طبع	با عنوان. مختصر. نثر فارسی	شعر فارسی - قرن ۸ ق	عناصر کتاب شناختی و نسخه شناسی کامل را. داراست
۲/۸. تقریظ سوم هشت بهشت امیرخسرو/ از مولوی سید محمد صادق علی متخلص به غالب الکهنوی	به گونه مقدمه ستایش آمیز و معرفی و تمجید از نسخه و مؤلف. همراه با قطعه تاریخ طبع	با عنوان. مفصل. نثر فارسی	شعر فارسی - قرن ۸ ق	عناصر کتاب شناختی و نسخه شناسی را کامل. داراست.
۹. تقریظ مثنوی معنوی مولوی/ از مولوی از انوار حسین تسلیم سهسوانی	به گونه مقدمه ستایش آمیز و تمجید از ناشر (منشی نولکشور).	با عنوان. مفصل. مرگب نثر مسجع فارسی و نظم. با قطعه تاریخ طبع	شعر فارسی - قرن ۷ ق	عناصر کتاب شناختی و نسخه شناسی را کامل. داراست.
۱۱. تقریظ اعجاز خسروی/ از منشی غلام محمد خان صاحب (ویراستار مطبع اوده اخبار لکهنو)	به گونه معرفی کتاب و شرح کامل رساله‌های سوم و چهارم و پنجم نسخه	با عنوان. مفصل. زبان اردو	۱. فن نگارش، ۲. نثر فارسی - قرن ۸ ق	عناصر کتاب شناختی و نسخه شناسی را کامل. داراست.
۱۲. تقریظ انجمن نگارستان دانش/ از مولوی نعمان احمد صاحب	به گونه مقدمه ستایش آمیز و تمهیدی. معرفی عنوان کتاب	مرگب نظم و نثر نسبتاً مفصل. فارسی. با عنوان	ادبیات فارسی قرن ۱۳ ق	عناصر کتاب شناختی: ۱. معرفی مؤلف و عنوان نسخه. ۲. معرفی تقرظ نویس.
۱۳. تقریظ مثنوی من و سلوی/ از مولوی سید محمد جواد صاحب	به گونه معرفی کامل کتاب و مجلدات و فصول کتاب	با عنوان. مفصل. نثر مسجع ادبی و عرفانی فارسی	۱. شعر فارسی - قرن ۱۳ ق ۲. شعر عرفانی - قرن ۱۳ ق	عناصر کتاب شناختی و نسخه شناسی را کامل. داراست.

میزان تاثیر به عنوان منبع اطلاعات در فهرست نویسی نسخه ها	موضوع کتاب	نوع تقریظ (به لحاظ شکل ظاهری)	نوع تقریظ (به لحاظ تعریف اصطلاحی)	تقریظ در موضوع ادبیات (۱۲۵۰-۱۳۲۰ق)
عناصر کتاب شناختی: ۱. نام مؤلف ۲. عنوان نسخه و معرفی تقریظ نویسی	۱. شعر فارسی - قرن ۱۲ ق ۲. نثر فارسی - قرن ۱۲ ق	با عنوان. نسبتا مفصل. مرکب نثر مسجع به همراه نظم فارسی	به گونه مقدمه ادبی کامل با آغاز و انجام و اما بعد ... و در انتها یک غزل در تاریخ طبع کتاب	۱۴. تقریظ کلیات بیدل دهلوی / از مولوی سراج الحق متخلص به طالب بن قاری نور الحق مرحوم (مصحح کتاب)
عناصر کمی را داراست.	۱. خدا - نام ها - شعر. ۲. شعر فارسی - قرن ۱۳ ق	با عنوان. منظوم. نثر فارسی	به گونه مقدمه ستایش آمیز همراه با مدح و ستایش منظوم (در قالب قصیده)	۱۵. تقریظ رباعیات با برکات / از محمد عبدالمجید مالک انصاری (ناشر)
عناصر کتاب شناختی: کامل	با عنوان. زبان عربی - بدیع.	مفصل. با عنوان. مرکب منشور و منظوم عربی	به گونه معرفی کوتاه از نسخه	۱۶. تقریظ نسیم الصبا / از ابو عبدالله احمد بن علی بن علی الهراوی و چندین تقریظ دیگر
عناصر کتاب شناختی: کامل	شعر فارسی - قرن ۱۳ ق	با عنوان. مفصل. نثر فارسی.	به گونه معرفی کامل با معرفی نسخه و معرفی محل چاپ و تاریخ چاپ و مطبع و نام اهتمام کننده.	۱۷. تقریظ دیوان واله موسوم با اسم تاریخی چمنستان بهشت / از سید علی صاحب شوشتری
عناصر کتاب شناختی خیلی کم داراست	شعر مذهبی فارسی - قرن ۱۴.	بدون عنوان. بسیار مختصر. نثر فارسی	به گونه معرفی کوتاه کتاب و مؤلف	۱۸. تقریظ نغمه هزارا سید محمد باقر بن محمد بن علی الرضوی
هر ۳ تقریظ اطلاعات کتاب شناسی را داراست	اندرزنامه های فارسی - قرن ۱۳	نثر فارسی. بدون عنوان. مختصر. نثر فارسی. بدون عنوان ۱/۱۹. مفصل. نثر فارسی. بدون عنوان ۲/۱۹. مختصر. با عنوان. نثر فارسی	به گونه معرفی و تصدیقی کوتاه از کتاب و مؤلف تقریظ دوم بگونه معرفی کتاب تقریظ سوم معرفی کوتاه کتاب	۱۹. تقریظ صد پند / از شریعت سنگلجی ۱/۱۹. تقریظ از دکتر رضازاده شفق ۲/۱۹. تقریظ از ابو عبدالله زنجانی
عناصر کتاب شناختی: ۱. نام مؤلف ۲. عنوان نسخه ۳. موضوع نسخه	۱. نقل قول ها. ۲. نثر فارسی - قرن ۱۳ ق	با عنوان. مفصل. نثر ادبی مسجع و بسیار مدح آمیز فارسی	به گونه معرفی کتاب همراه با معرفی مؤلف و عنوان نسخه و اهتمام کننده و ناشر	۲۰. تقریظ معدن الجواهر / از محمد فیاض الدین صاحب

میزان تاثیر به عنوان منبع اطلاعات در فهرست نویسی نسخه ها	موضوع کتاب	نوع تقریظ (به لحاظ شکل ظاهری)	نوع تقریظ (به لحاظ تعریف اصطلاحی)	تقریظ در موضوع ادبیات (۱۲۵۰-۱۳۲۰ق)
اطلاعات کتاب شناسی مختصری دارد	زبان عربی - صرف و نحو.	با عنوان. مفصل. نثر مسجع و مکلف فارسی.	به گونه معرفی کتاب با متنی ادبی	۲۱. تقریظ مجموعه تنقیح ابوسعیدی / از مولوی محمد عبد العلی مدراسی
عناصر کتاب شناختی: کامل	۱. شعر فارسی - قرن ۱۳ ق ۲. شعر مذهبی - قرن ۱۳ ق ۳. شعر حماسی - قرن ۱۳ ق	با عنوان. مرکب منثور و منظوم. فارسی. مفصل در ۴ صفحه.	به گونه معرفی کامل کتاب	۲۲. تقریظ تکمله حمله حیدری / از مولوی سید محمد حسن صاحب خلف الصدق مولوی سید گلزار علیصاحب مرحوم
عناصر کامل کتاب شناختی را داراست	شعر اردو - قرن ۱۳ ق	با عنوان. مفصل. نثر اردو.	به گونه معرفی کامل محتوای نسخه و مؤلف و تمجید از مؤلف	۲۳. تقریظ خمسه کامله / از سید علی محمد صاحب شاد خان بهادر ملک الشعراء
عناصر کمی را داراست	داستان های اردو - قرن ۲۰ م.	با عنوان. نثر اردو. مختصر	به گونه مقدمه ستایش آمیز	۲۴. تقریظ طلسم نوخیز جمشیدی / از منشی اشتیاق حسین صاحب متخلص به سهیل (فرزند مؤلف)
عناصر کتاب شناختی نسبتا کامل عناصر کتاب شناختی نسبتا کامل	۱. کردی - ریشه شناسی. ۲. زبان های ایرانی - گویش ها.	بدون عنوان. مفصل. نثر ادبی فارسی ۱/۲۵. مفصل. بدون عنوان. نثر ادبی فارسی	تقریظ اول: به گونه نامه ای خطاب به مؤلف نسخه (مقدمه ستایش آمیز). در تعریف و تصدیق نسخه و مؤلف. در بیان محتوا و موضوع و تحسین آن تقریظ دوم: به گونه مقدمه ستایش آمیز و کامل بر نسخه و تمجید و تحسین مؤلف	۲۵. تقریظ نزنانی (مزگانی) / از حسن تقی زاده ۱/۲۵. حیدر علی کمالی

تقریظ در موضوع ادبیات (۱۲۵۰-۱۳۲۰ق)	نوع تقریظ (به لحاظ تعریف اصطلاحی)	نوع تقریظ (به لحاظ شکل ظاهری)	موضوع کتاب	میزان تاثیر به عنوان منبع اطلاعات در فهرست نویسی نسخه‌ها
۲۶. تقریظ دیوان بیدل/ از محمد میان داد خان متخلص به سیاح	به گونه مقدمه ستایش آمیز	با عنوان. نسبتا مختصر. نثر فارسی	شعر فارسی- قرن ۱۲ ق	عناصر کامل کتاب شناختی متوسط دارد
۱/۲۶. تقریظ دوم از مرزا باقر بائعلی بیگ تخلص سالک	۱/۲۶. به گونه مقدمه ستایش آمیز (تمجید از ناشران نسخه	۱/۲۶. با عنوان. مختصر. نثر مسجع فارسی		عناصر کتاب شناختی نسبتا کامل

با تحلیل ۳۴ تقریظ در ۲۷ نسخه در موضوع ادبیات، از بعد ویژگی های ظاهری مشخص شد:

۱. با عنوان یا بدون عنوان: تعداد ۲۹ تقریظ دارای عنوان تقریظ هستند. مثال: تقریظ ریخته کلک جواهر سلک فرید دهر... و تنها تعداد ۲ تقریظ بدون عنوان بودند.
۲. مفصل یا مختصر: تعداد ۲۳ تقریظ از نظر حجم و اندازه مفصل بودند. و تعداد ۸ تقریظ مختصر بودند.
۳. از نظر منشور یا منظوم بودن متن تقریظ: تعداد ۲۲ تقریظ منشور و تعداد ۳ تقریظ منظوم و تعداد ۵ تقریظ مرگب (نثر همراه با نظم) بودند.
۴. از نظر زبان تقریظ: تعداد ۲۵ تقریظ به زبان فارسی، تعداد ۶ تقریظ به زبان اردو و ۳ تقریظ به زبان عربی نوشته شده بود. از لحاظ تعریف اصطلاحی در ۳۴ تقریظ در موضوع ادبیات، مشخص شد:
 ۱. تقریظ به گونه مقدمه ستایش آمیز: تعداد ۱۲ تقریظ. در این گونه تقریظ نویسنده با رویکرد مدح گونه و تمجید و تحسین از مؤلف، به دلیل اشراف و آگاهی از محتوای موضوعی نسخه به ستایش و تعریف محتوا و هدف کتاب می پرداخته است.
 ۲. تقریظ به گونه مقدمه مؤلف: هیچ موردی یافت نشد. در این گونه تقریظات، مؤلف خودش به معرفی کتاب پرداخته و با شرح موضوعی و بسط فصول و ابواب نسخه آن را معرفی می کرده است. این گونه تقریظات در دوره تاریخی مورد بررسی معمول نبوده و بیشتر شامل کتاب های امروزی است.
 ۳. تقریظ به گونه مقدمه کاتب و مترجم: هیچ موردی یافت نشد. در این گونه تقریظات، کاتب یا مترجم در قالب مقدمه ای به معرفی نسخه پرداخته و به کتابت درست و دقیق اشاره می کرده و یا به تعریف از ترجمه نسخه می پرداخته است.
 ۴. تقریظ به گونه معرفی کتاب: تعداد ۱۴ نسخه. در این گونه تقریظات که بیشتر رواج داشته، معرفی کامل نسخه با دیدی تحسین برانگیز و نه انتقادی صورت می گرفته و سپس به معرفی مؤلف و محتوای موضوعی نسخه می پرداخته است. ویژگی تقریظ از بعد دارا بودن عناصر کتاب شناختی: در ۳۴ تقریظ در موضوع ادبیات مشخص شد که تعداد ۲۵ نسخه بیشترین عناصر کتاب شناختی را دارا بودند که شامل (عنوان کتاب، معرفی مؤلف، معرفی موضوع و محتوای کتاب، حتی در برخی تقریظات به ناشر، محل نشر و تاریخ نشر اشاره شده است). تعداد ۹ نسخه اطلاعات کتاب شناسی کمی (در حد معرفی نام کتاب و نام مؤلف) داشتند.

با تحلیل ۲۴ تقریظ در ۲۰ نسخه در موضوع اسلام و ائمه معصومین، از بعد ویژگی‌های ظاهری تقریظ‌ها مشخص شد: تعداد ۲۰ تقریظ با عنوان و تعداد ۴ تقریظ بدون عنوان بودند. تعداد ۹ تقریظ مفصل و تعداد ۱۵ تقریظ مختصر بودند. تعداد ۲۱ تقریظ منشور بودند و تعداد ۱ تقریظ منظوم و ۲ تقریظ مرکب نظم و نشر بودند. ۱۲ تقریظ به زبان فارسی، ۴ تقریظ به زبان اردو، ۵ تقریظ به زبان عربی بودند و ۳ تقریظ به زبان ترجمه عربی - فارسی بودند. از لحاظ تعریف اصطلاحی در ۲۴ نسخه در موضوع اسلام، مشخص شد تقریظ به گونه مقدمه ستایش آمیز: تعداد ۴ نسخه، تقریظ به گونه معرفی کتاب: تعداد ۱۹ نسخه. و یک تقریظ به گونه انجامه مصحح و معرفی کتاب و تمجید از تصحیح نسخه بود.

ویژگی تقریظ از بعد دارا بودن عناصر کتاب‌شناختی: در ۲۴ تقریظ در موضوع اسلام مشخص شد که تعداد ۸ نسخه اطلاعات کامل کتاب‌شناسی را دارا بودند. و تعداد ۱۶ نسخه دارای اطلاعات کتاب‌شناسی کمی بودند. با تحلیل ۱۲ تقریظ در موضوع اخلاق، از بعد ویژگی‌های ظاهری تقریظ‌ها مشخص شد تعداد ۷ تقریظ با عنوان و تعداد ۵ تقریظ بدون عنوان بودند. تعداد ۳ تقریظ مفصل و تعداد ۹ تقریظ مختصر بودند. تمام ۱۲ تقریظ منشور بودند. ۶ تقریظ به زبان فارسی، ۲ تقریظ به زبان اردو و ۴ تقریظ به زبان عربی بودند. از لحاظ تعریف اصطلاحی در ۱۱ نسخه در موضوع اخلاق، مشخص شد تقریظ به گونه مقدمه ستایش آمیز: تعداد ۴ نسخه، تقریظ به گونه مقدمه مؤلف: هیچ موردی یافت نشد. تقریظ به گونه مقدمه کاتب و مترجم: هیچ موردی یافت نشد. تقریظ به گونه معرفی کتاب: تعداد ۸ نسخه.

ویژگی تقریظ از بعد دارا بودن عناصر کتاب‌شناختی: در ۱۲ تقریظ در موضوع اخلاق مشخص شد که تعداد ۴ نسخه اطلاعات کامل کتاب‌شناسی را دارا بودند، تعداد ۳ نسخه دارای اطلاعات کتاب‌شناسی کمی بودند و ۱ نسخه که بسیار مختصر و در حد یک جمله بود، فاقد اطلاعات کتاب‌شناسی بود. با تحلیل ۱۲ تقریظ در موضوع فلسفه و عرفان، از بعد ویژگی‌های ظاهری تقریظ‌ها مشخص شد تعداد ۱۰ تقریظ با عنوان و تعداد ۲ تقریظ بدون عنوان بودند. تعداد ۷ تقریظ مفصل و تعداد ۴ تقریظ مختصر بودند. تعداد ۹ تقریظ منشور و تعداد ۳ تقریظ مرکب نظم و نشر بودند. تعداد ۷ تقریظ به زبان فارسی، ۳ تقریظ به زبان اردو، تعداد ۱ تقریظ به زبان عربی و ۱ تقریظ به زبان فارسی و عربی بودند.

از لحاظ تعریف اصطلاحی در ۱۲ نسخه در موضوع اخلاق، مشخص شد:

تقریظ به گونه مقدمه ستایش آمیز: تعداد ۷ تقریظ، تقریظ به گونه مقدمه ای مفصل بر کتاب در قالب کتاب ۱ مورد. تقریظ به گونه مقدمه کاتب و مترجم: هیچ موردی یافت نشد. تقریظ به گونه معرفی کتاب: تعداد ۵ مورد.

ویژگی تقریظ از بعد دارا بودن عناصر کتاب‌شناختی: در ۱۲ تقریظ در موضوع فلسفه و عرفان مشخص شد که تعداد ۴ نسخه اطلاعات کامل کتاب‌شناسی را دارا بودند و تعداد ۸ نسخه دارای اطلاعات کتاب‌شناسی کمی بودند.

با تحلیل ۵ تقریظ در موضوع تاریخ، از بعد ویژگی‌های ظاهری تقریظ‌ها مشخص شد تعداد ۴ تقریظ با عنوان و تعداد ۱ تقریظ بدون عنوان بودند. تعداد ۳ تقریظ مفصل و تعداد ۲ تقریظ مختصر بودند. تعداد ۴ تقریظ منشور و تعداد ۱ تقریظ مرکب نظم و نشر بودند. تعداد ۳ تقریظ به زبان فارسی و ۲ تقریظ به زبان عربی بودند.

از لحاظ تعریف اصطلاحی در ۵ نسخه در موضوع تاریخ مشخص شد: تقریظ به گونه مقدمه ستایش آمیز: تعداد ۲ تقریظ و تقریظ به گونه معرفی کتاب تعداد ۳ مورد بودند.

ویژگی تقریظ از بعد دارا بودن عناصر کتاب شناختی: در ۵ تقریظ در موضوع تاریخ مشخص شد که تنها ۱ تقریظ اطلاعات کامل کتاب شناسی را دارا بوده و تعداد ۴ تقریظ دارای اطلاعات کتاب شناسی کمی بودند.

با تحلیل ۷ تقریظ در موضوع فقه و اصول، از بعد ویژگی های ظاهری مشخص شد: تعداد ۵ تقریظ با عنوان و تعداد ۱ تقریظ بدون عنوان بودند. تعداد ۳ تقریظ مفصل و تعداد ۴ تقریظ مختصر بودند. تمام ۷ تقریظ منشور بودند. ۳ تقریظ به زبان فارسی و ۴ تقریظ به زبان عربی بود.

از لحاظ تعریف اصطلاحی در ۷ تقریظ در موضوع فقه و اصول، مشخص شد که تقریظ به گونه مقدمه ستایش آمیز، تقریظ به گونه مقدمه مؤلف و تقریظ به گونه مقدمه کاتب و مترجم در هیچ موردی یافت نشد و تمام ۷ تقریظ در موضوع فقه و اصول به گونه معرفی کتاب بودند.

ویژگی تقریظ از بعد دارا بودن عناصر کتاب شناختی: در ۷ تقریظ در موضوع فقه و اصول مشخص شد که تعداد ۴ تقریظ دارای اطلاعات کامل و ۳ تقریظ فاقد اطلاعات کتاب شناسی کافی بودند.

سوال دوم پژوهش: در کدام دوره تاریخی و کدام موضوعات، تقریظات بیشتری در نسخه های چاپ سنگی نوشته می شده است و اساساً هدف از تقریظ نویسی چه بوده است؟

با تحلیل و بررسی تقریظ ها در دوره تاریخی ۱۲۴۵-۱۳۳۰ قمری مشخص شد بیشترین تقریظات در نسخه های حوزه ادبیات و در طی سال های ۱۲۶۵ تا ۱۳۲۰ قمری نوشته شده است و بعد از آن در موضوع اسلام و ائمه معصومین بیشترین تقریظ ها نوشته شده است. کمترین تقریظ ها در موضوع تاریخ و فقه نوشته شده است. در پژوهش حاضر از بین ۹۴ تقریظ مورد تحلیل، مشخص شد که در موضوع ادبیات تعداد ۳۴ تقریظ، اسلام و ائمه معصومین ۲۴ تقریظ، فلسفه و عرفان ۱۲ تقریظ، اخلاق اسلامی ۱۲ تقریظ، فقه و اصول ۷ تقریظ و در موضوع تاریخ ۵ تقریظ نوشته شده است.

جدول شماره ۲.

تعداد تقریظات با محوریت موضوعات مورد بررسی

موضوعات	تعداد تقریظات
ادبیات	۳۴ تقریظ
اسلام و ائمه معصومین	۲۴ تقریظ
فلسفه و عرفان	۱۲ تقریظ
اخلاق اسلامی	۱۲ تقریظ
فقه و اصول	۷ تقریظ
تاریخ	۵ تقریظ
مجموع	۹۴

هدف از تقریظ نویسی بالا بردن اعتبار نسخه از جانب یک مؤلف یا عالم پیشکسوت و برتر، نسبت به مؤلف یا کاتب و یا ناشر نسخه بوده است. تقریظ نویسی بنا به درخواست مؤلف، برای دادن شأن و اعتبار به ستایش و تمجید و معرفی نسخه و مؤلف نسخه می‌پرداخته است. همچنین در مواردی مصحح یا مترجم نسخه در قالب مقدمه به تمجید و تصدیق ترجمه یا تصحیح نسخه می‌پرداخته‌اند. به طور خلاصه می‌توان گفت هدف اصلی تقریظ نویسی «ستایش و تصدیق و معرفی نسخه و مؤلف» بوده است.

در تقریظات مورد بررسی مشخص شد که در موضوع ادبیات تعداد ۱۲ تقریظ که از نوع مقدمه ستایش آمیز و مدح‌گونه بودند با هدف بالا بردن اعتبار نسخه و مؤلف نسخه نوشته شده‌اند و تعداد ۱۴ تقریظ در موضوع ادبیات که از نوع معرفی نسخه بودند، به صورت خلاصه‌تر به معرفی و ترویج نسخه پرداخته‌اند. بنابراین تعداد ۲۶ تقریظ در موضوع ادبیات «ستایش و تصدیق و معرفی نسخه و مؤلف» بوده است. در موضوع اسلام، تقریظ‌های با مقدمه ستایش آمیز کمتر بوده و تعداد ۱۹ تقریظ به گونه معرفی کتاب و تنها تعداد ۵ تقریظ به گونه مقدمه ستایش آمیز نوشته شده است. بنابراین تعداد ۲۴ تقریظ در موضوع اسلام با هدف «ستایش و تصدیق و معرفی نسخه و مؤلف» بوده است. در موضوع فلسفه و عرفان، تقریظ‌های با مقدمه ستایش آمیز ۶ تقریظ و از نوع معرفی کتاب ۵ تقریظ بودند. بنابراین تعداد ۱۱ تقریظ در موضوع فلسفه و عرفان با هدف اصلی تقریظ «ستایش و تصدیق و معرفی نسخه و مؤلف» بوده است. در موضوع اخلاق اسلامی، تعداد ۴ تقریظ از نوع مقدمه ستایش آمیز و تعداد ۷ تقریظ به گونه معرفی کتاب نوشته شده‌اند. بنابراین تعداد ۱۱ تقریظ در موضوع اخلاق اسلامی با هدف اصلی تقریظ «ستایش و تصدیق و معرفی نسخه و مؤلف» بوده است. در موضوع فقه و اصول، تعداد ۶ تقریظ به گونه معرفی کتاب نوشته شده‌اند و تقریظ ستایش آمیز در موضوع فقه و اصول یافت نشد. بنابراین تعداد ۶ تقریظ در موضوع فقه و اصول با هدف اصلی تقریظ «ستایش و تصدیق و معرفی نسخه و مؤلف» بوده است. در موضوع تاریخ، تعداد ۳ تقریظ از نوع مقدمه ستایش آمیز و تعداد ۲ تقریظ به گونه معرفی کتاب نوشته شده‌اند. بنابراین تعداد ۵ تقریظ در موضوع تاریخ با هدف اصلی تقریظ «ستایش و تصدیق و معرفی نسخه و مؤلف» بوده است.

سوال سوم پژوهش: در کدام دسته از محورهای موضوعی تقریظ‌های جامع‌تر و مفیدتر نوشته می‌شدند؟

با بررسی تقریظ‌های چاپ شده در مقوله‌های موضوعی مورد مطالعه مشخص شد که در موضوع ادبیات مثل اشعار حماسی و مذهبی، کتاب‌های عروض و فن نگارش، اندرزنامه‌های فارسی و امثال آن، تقریظ‌های مفصل‌تر و جامع‌تری نوشته می‌شدند. این نکته می‌تواند به دلیل تخصص و تسلط تقریظ نویس به حوزه ادبیات و نیز هنر نویسندگی او مربوط باشد. همچنین از دیدگاه فهرست نگاری، در تقریظات کتاب‌های با موضوع ادبیات، اطلاعات کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی بیشتری ارائه شده است.

سوال چهارم: تقریظات در این دوره تاریخی (۱۲۴۵-۱۳۳۰ق) بیشتر مربوط به کدام شهرها و مطبعه‌ها بوده است؟

بر اساس تحلیل تقریظ‌های مورد بررسی در ۲۵۰ نسخه چاپ سنگی و سربی قدیم مشخص شد تعداد ۷۵ نسخه در شهر تهران، ۸۰ نسخه در شهر لکهنو هندوستان، ۶۰ نسخه در بمبئی، ۲۱ نسخه در کانپور و تعداد ۲۰ نسخه در لاهور پاکستان چاپ

شده‌اند. در ۹۴ تقریظ جامعه پژوهش حاضر، تعداد ۲۵ تقریظ در نسخه‌های چاپ لکهنو، ۱۲ تقریظ مربوط به نسخه‌های چاپ بمبئی، ۸ تقریظ در نسخه‌های چاپ کانپور، ۳ نسخه چاپ دهلی، ۲ نسخه چاپ حیدرآباد دکن و ۱ نسخه چاپ سندیله (هند) نشان می‌دهد که بیشترین تقریظات در نسخه‌های چاپ شده در هندوستان نوشته می‌شده و در لاهور پاکستان تعداد ۵ نسخه و در تهران تعداد ۹ نسخه دارای تقریظ بوده‌اند. بدین ترتیب مشخص شد تقریظ نویسی در دوره تاریخی ۱۲۴۵-۱۳۳۰ ق بیشتر در کشور هندوستان رواج داشته است. از مهم‌ترین چاپخانه‌های این دوره می‌توان به مطبع منشی نولکشور، مطبع اثنا عشری، مطبع انصاری، مطبع صفدری، مطبع الحسنی، مطبع فتح الکریم، و میرزا محمد صاحب تاجر شیرازی و علی محلاتی یاد کرد. همچنین مشخص شد قدیمی‌ترین تقریظ‌ها در سال‌های ۱۲۳۳ ق (چاپ سربی) و ۱۲۳۸ ق (چاپ سربی) و ۱۲۸۳ ق و ۱۲۹۰ ق و ۱۲۹۳ ق مربوط به شهر لکهنو هندوستان و مطبع منشی نولکشور بوده است.

سوال پنجم: در تقریظ‌ها چند درصد از عناصر مهم کتاب‌شناختی شامل عنوان نسخه، مولف نسخه، مشخصات چاپ و بانی چاپ، کاتب نسخه و موضوع و محتوای نسخه مطرح شده‌اند؟

با تحلیل محتوایی تقریظات مشخص شد که در تمام تقریظ‌های مورد بررسی به عناصر کتاب‌شناختی کلی یعنی نام نسخه و نام مولف اشاره شده است اما در موضوع ادبیات، در ۲۰ تقریظ عناصر کتاب‌شناسی به صورت کامل آمده بودند از جمله (نام مولف، عنوان نسخه، موضوع و محتوای نسخه و حتی در برخی نسخه‌ها به نام ناشر و مطبعه، سال چاپ نسخه و...) نیز پرداخته شده است. در موضوع اسلام تنها در ۷ نسخه اطلاعات کتاب‌شناسی کامل آمده و در ۱۲ تقریظ دیگر اطلاعات کتاب‌شناسی در حد نام نسخه و مولف می‌باشد. در موضوع عرفان و فلسفه تنها در ۳ تقریظ اطلاعات کتاب‌شناسی کامل ذکر شده و در ۹ تقریظ دیگر اطلاعات نام نسخه و مولف ذکر گردیده است. در موضوع اخلاق اسلامی، ۴ تقریظ دارای اطلاعات کامل کتاب‌شناسی، ۳ تقریظ اطلاعات کتاب‌شناسی مختصر و ۱ تقریظ فاقد هرگونه اطلاعات کتاب‌شناختی بود. در موضوع فقه و اصول ۳ نسخه دارای اطلاعات کتاب‌شناسی کامل و ۳ نسخه دارای اطلاعات کتاب‌شناسی مختصر (نام مولف و نام نسخه) بودند. در موضوع تاریخ تنها یک تقریظ دارای اطلاعات کتاب‌شناسی کامل بود و ۴ تقریظ اطلاعات کتاب‌شناسی مختصری داشتند. نتیجه اینکه در نسخه‌های با موضوع ادبیات تقریظ‌های جامع‌تر و مفصل‌تر با اطلاعات کتاب‌شناسی کامل‌تر نوشته شده بودند.

سوال ششم: تقریظ‌های دوره تاریخی (۱۲۴۵-۱۳۳۰ ق) تا چه حد توانسته‌اند در فهرست‌نگاری کتاب‌های چاپ سنگی ناقص و بدون صفحه عنوان یاری‌رسان فهرست‌نویسان باشند؟

با توجه به اینکه در تمامی تقریظات مورد بررسی عناصر کتاب‌شناختی دیده شده و به‌ویژه در نسخه‌های موضوع ادبیات به عناصر بیشتری اشاره شده است، اگر نسخه‌ای که دارای تقریظ است و فاقد صفحه عنوان یا سرفصل مطالب و انجامه و خاتمه الطبع است یا ناقص باشد، فهرست‌نویس می‌تواند به حداقل اطلاعات یعنی نام نسخه و نام مولف دست یافته و چه بسا در تقریظ‌های کامل‌تر، اطلاعات کامل کتاب‌شناسی را نیز پیدا کند. بنابراین فهرست‌نویسان کتب چاپ

سنگی و سربیی قدیمی باید تقریظات نسخه‌ها را به عنوان یکی از منابع اطلاعات در نظر بگیرند و همچون صفحه‌ عنوان، فهرست مطالب، انجامه، ترقیمه و... تقریظ یا تقریظات نسخه را نیز مطالعه کرده و از اطلاعات داده شده غافل نشوند.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با طرح این سوال اصلی آغاز شد که آیا تقریظ‌های موجود در نسخه‌های چاپ سنگی و سربیی قدیمی علاوه بر نقش اصلی خود، که دادن اعتبار به نسخه از جانب یک مولف یا عالم پیشکسوت و برتر نسبت به مولف نسخه است، می‌توانند به عنوان بخشی از نسخه - به خصوص در نسخه‌های ناقص و بدون صفحه عنوان - منبع اطلاعات مفیدی برای فهرست‌نویس باشند؟ بدین منظور تقریظ‌های چاپ شده در کتاب‌های چاپ سنگی منتشر شده بین سال‌های ۱۲۴۵ تا ۱۳۳۰ قمری با در نظر گرفتن محتوای نسخه‌ها در ۶ محور موضوعی شامل اسلام و ائمه معصومین، ادبیات، فقه و اصول، فلسفه و عرفان، اخلاق و تاریخ مورد مطالعه و بررسی قرار گرفتند. جامعه مورد بررسی این پژوهش شامل ۲۵۰ نسخه دارای تقریظ یا تقریظات در موضوعات مختلف بودند که با حذف نسخه‌های تکراری و در نظر گرفتن تقریظ‌های جامع‌تر، از میان آن‌ها ۹۴ تقریظ انتخاب شدند. این تقریظ‌ها از جنبه‌های مختلف همچون شکل ظاهری، تعریف اصطلاحی، بررسی محتوایی و هدف از تقریظ‌نویسی و نهایتاً تأثیر آن‌ها در فهرست‌نویسی به لحاظ کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفتند. همچنین توجه به محل چاپ و مطبعه و ناشر نسخه‌ها نیز مد نظر بوده است. در پاسخ به سوال اصلی پژوهش، یافته‌ها نشان می‌دهد که به طور کلی در تمام انواع تقریظات حداقل اطلاعات کتاب‌شناسی یعنی نام نسخه و نام مولف آمده است اما در موضوع ادبیات تقریظ‌های مفصل‌تر و مفیدتری نوشته شده و بیشترین عناصر کتاب‌شناختی را دارا هستند و بالطبع فهرست‌نویسان کتب چاپ سنگی و سربیی قدیمی باید تقریظات نسخه‌ها را به عنوان یکی از منابع اطلاعات در نظر بگیرند و همچون صفحه‌ عنوان، فهرست مطالب، انجامه، ترقیمه و... تقریظ یا تقریظات نسخه را نیز مطالعه کرده و از اطلاعات موجود غافل نشوند. پیشنهاد می‌شود پژوهشی در گردآوری و چاپ متن تقریظات و خاتمه الطبع کتاب‌های چاپ سنگی و سربیی با هدف بررسی متن این تقریظات از جنبه محتوایی همچون مقدمه تقریظ، متن اصلی تقریظ، انجام تقریظ و نیز خاتمه الطبع انجام گردد. همچنین پیشنهاد می‌شود در حوزه نسخ خطی، پژوهشی مشابه در تحلیل و بررسی تقریظات و شناسایی نویسندگان تقریظات و هدف از تقریظ‌نویسی صورت پذیرد.

منابع

- امین، حسن. (۱۳۸۹). «تقریظ و مقدمه‌نویسی: نتیجه‌آگاهی انسان». حافظ. (۷۰)، ۲۲-۲۳.
- بابازاده، مشهد. (۱۳۸۱). «چاپ سنگی». در *دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی*. ج ۱. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. ۷۱۱-۷۰۹.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم. (۱۳۷۲). *جامع المقدمات*. ج ۱. تهران: معارف. ۱۰-۱۴.
- باقریان موحد، احمد. (۱۳۸۸). «بازخوانی تقریظ‌های علامه مرعشی نجفی». *میراث شهاب*. ۱۵ (۳)، ۲۸-۱.
- تاجر اصفهانی، محمدجواد. (۱۳۲۲ ق). *قواعد دفتر تجارت*. [تهران: بی نا]. نسخه چاپ سنگی موجود در مخزن چاپ سنگی مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی، ش ۴۴۵۵۱.

- چادگانی پور، اعظم. (۱۳۸۸). «حاشیه و حاشیه نویسی ها در کتاب های چاپ سنگی دوره قاجار (۱۱۹۳-۱۳۴۴ ق)». کتاب ماه هنر. ش ۱۳۳. ۵۵-۵۰.
- دادبه، اصغر و سادات شریفی، فرشید. (۱۳۸۷). «تقریظ». در *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*. ج ۱۶. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی. ۳۳-۳۱.
- سلطانی، پوری و راستین، فروردین. (۱۳۸۸). *دانشنامه کتاب داری و اطلاع رسانی*. تهران: فرهنگ معاصر.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۳۰۱ ق). *منیة المرید فی آداب المفید و المستفید*. بمبئی: مطبع الحسنی.
- صدیق بهزادی، ماندانا. (۱۳۷۹). *دستنامه قواعد فهرست نویسی*. [ویرایش ۳]. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- ظهیر بلگرامی، محمد ظهیرالدین. (۱۲۹۰ ق). *غایة الشعور بحجج الحجج المبرور*. لکهنو: منشی نولکشور. نسخه چاپ سنگی موجود در مخزن چاپ سنگی مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی، ش ۳۲۷۶۰.
- غلامی مقدم، برات علی. (۱۴۰۱). *اجازات علماء*. ج ۲. مشهد: سازمان کتابخانه ها، موزه ها، و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- کوکلان، شیوا. (۱۳۷۹). «ویژگی های فنی کتاب های چاپ سنگی دوره ناصری (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق/۱۲۲۶-۱۲۷۴ ش)». *نامه بهارستان*: س (۱)، ۱۹-۳۴.
- لعل شاطری، مصطفی. (۱۴۰۱). «واکاوی تکنیک چاپ سنگی در دوره قاجار با تکیه بر تصویرسازی میرزا علی قلی خویی (ملزومات اولیه، ویژگی های فنی، عوامل اجرایی)». *پژوهشنامه مطالعات نسخ خطی*. ش ۱، ۲۰۳-۲۳۰.
- لعل شاطری، مصطفی. (۱۴۰۱). *چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی (۱۲۹۴-۱۳۴۴ ق)*. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی. نفیسی، علی اکبر. (۱۳۴۳). *فرهنگ*. تهران.

منابع لاتین

- Alizadeh Benazir, Fatemeh; Asanafi, Amir Reza and Haji Zain al-Abidini, Mohsen (2019). Study of the status of the taqriẓ written on the Persian books of the Holy Defense during the period 1360 to 1397 in Iran. *Quarterly Journal of Library and Information Studies*. Volume 22, No. 4. 52-74
- Amid, Hassan (1373). *Amid Dictionary: Including Persian Words and Arabic and European Words Terminological in Persian, and Scientific and Literary Terms*. Tehran: Amir Kabir.
- Amin, Hassan (2010). Excerpt and introduction: The result of human consciousness. *Hafez Monthly: Internal Journal*, (70), 22-23
- Babazadeh, Mashhad (2002). "Stone Printing", *Encyclopedia of Library and Information Science*, Tehran: National Library of the Islamic Republic of Iran, Volume 1, pages 711-709.
- Baštani Parizi, Mohammad Ebrahim (1993). *Jame'e al-Muqaddamat*. Tehran: Maarif. Vol. 1, pp. 10-14.
- Bagherian Movahed, Ahmad (2009). Rereading the Taqrees of Allama Marashi Najafi. *Miras Shahab*, 15(3). 28-1
- Chadganipour, Azam (2009). Margins and Annotations in Lithographic Books of the Qajar Period (1193-1344 AH). *Book of the Month of Art*. Mehr 2009 - No. 133. 55-50.
- Dadbeh, Asghar and Sadat Sharifi, Farshid (2008). Commentary. *The Great Islamic Encyclopedia*, Volume

- 16 (Tbilisi-Thabit bin Qara). Under the supervision of Kazem Mousavi Bojnourdi. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. 31-33
- Gholami Moghaddam, Barat Ali (1401). *Ijzat Ulema (Volume ۲: Anha, Samā, taqrīz, Tamlāk manuscript, correction and confrontation, seal pattern)*. Mashhad: Organization of Libraries, Museums, and Documentation Center of Aṣṭan Quds Razavi.
- Kokalan, Shiva (2010). Technical characteristics of lithographic books of the Nasserid period (1264-1313 AH/1226-1274 AH). *Baharestan Letter*. Year 1, Issue 1, Issue 1, Spring-Summer, 19-34.
- Lal Shatri, Muṣṭafa (1401). Analysis of lithography technique in the Qajar period based on Mirza Ali Qoli Khoei's illustrations (basic requirements, technical features, implementation factors). *Manuscript Studies Research Journal*. Organization of Libraries, Museums and Documentation Center of Aṣṭan Quds Razavi. Volume 1, No. 1. pp. 203-230.
- Lal Shatri, Muṣṭafa (1401). *Lithographic Printing House of Aṣṭan Quds Razavi (1294-1344 AH)*. Mashhad: Islamic Research Foundation.
- Mayel Heravi, Najib (1381). "Taqreez". *Encyclopedia of Library and Information Science*. Tehran: National Library of the Islamic Republic of Iran.
- Mo'in, Mohammad (1371). *Persian Dictionary*, Tehran.
- Nafisi, Ali Akbar (1343). *Dictionary*, under the word Qorz, Tehran.
- Sultani, Puri and Raṣṭin, Farvardin (2009). *Encyclopedia of Bibliography and Information*. Tehran: Contemporary Culture.
- Shahid Thani, Zain al-Din ibn Ali (1301 AH). *Munyat al-Murid fi 'Adab al-Mufid wa al-Muṣṭafid*. Mumbai: Matba al-Hasani.
- Sediq Behzadi, Mandana (1379). *Manual of Cataloging Rules*. [3rd Edition]. Tehran: National Library of the Islamic Republic of Iran.
- Tajer Isfahani, Mohammad Javad (1322 AH). *Rules of the Trade Office*. [Tehran: Bina]. Lithographic copy (property number 44551 available in the Lithographic Repository of the Manuscript Center of Aṣṭan Quds Razavi).
- Tunji, Mohammad (1413 AH). *Al-Mu'jam Al-Mufasal Fi'l-Adab*, Beirut: Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah.
- Tehrani, Abul-Fazl (1310 AH). *Shifā' al-Sudur fi Sharh Ziyara al-Ash'ur*. Mumbai: Ali Mahallati Ha'iri. Lithographic copy (asset number 12424 available in the Lithographic Repository of the Manuscript Center of Aṣṭan Quds Razavi).
- Zahir Belgrami, Muhammad Zahir al-Din (1290 AH). *Ghaayat al-Sha'far bi-hajj al-Hajj al-Mabrur*. Lucknow: Munshi Nol-Kashwar. Lithographic copy (asset number 32760 available in the Lithographic Repository of the Manuscript Center of Aṣṭan Quds Razavi).
- Vajda, G., Goldziher, I. and Bonebakker, S.A., "Idjāza", in: *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, Edited

by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 21 November 2023 <http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_3485>

<https://wiki.ahlolbait.com/>

<http://www.vajehyab.com/moein>

<https://dorsanews.ir/?p=11440>